

**ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС
З БОГЕМІСТИКИ І
СЛОВАКІСТИКИ**

Випуск 6

**ПОЛІТИЧНЕ ЗАКУЛІСНЯ ВІЙНИ
ТА МИРУ В ІСТОРІЇ
СЛОВАКІВ І ЧЕХІВ**

Ужгород 2017

MINISTERSTVO ŠKOLSTVA A VEDY UKRAJINY
ŠTÁTNA VYSOKÁ ŠKOLA
"UŽHORODSKÁ NÁRODNÁ UNIVERZITA"
CENTRUM HISTORICKÝCH ŠTÚDIÍ Z BOHEMISTIKY
A SLOVAKISTIKY
KOMISIA HISTORIKOV UKRAJINY A SLOVENSKA

HISTORICKÝ ČASOPIS Z BOHEMISTIKY
A SLOVAKISTIKY

Číslo 6

POLITICKÉ ZÁKULISIE VOJNY A MIERU
V DEJINÁCH SLOVAKOV A ČECHOV

Užhorod
Vydavateľstvo TIMPANI, 2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЦЕНТР ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ З БОГЕМІСТИКИ
І СЛОВАКІСТИКИ
КОМІСІЯ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ І СЛОВАЧЧИНИ

ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС З БОГЕМІСТИКИ
І СЛОВАКІСТИКИ

Випуск 6

ПОЛІТИЧНЕ ЗАКУЛІССЯ ВІЙНИ
ТА МИРУ В ІСТОРІЇ СЛОВАКІВ І ЧЕХІВ

Ужгород
Видавництво ТІМРАНИ, 2017

ББК 63. 3 (УКР)5
УДК 94 (477. 87)

Редакційна колегія:

Ліхтей Ігор Михайлович, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор, Ужгород); **Боряк Геннадій Володимирович**, доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАН України (Київ); **Віднянський Степан Васильович**, доктор історичних наук, професор, чл. -кор. НАН України (Київ); **Вегеш Микола Миколайович**, доктор історичних наук, професор (Ужгород); **Вовканич Іван Іванович**, доктор історичних наук, професор (Ужгород); **Гайдош Маріан**, кандидат історичних наук, доцент (Кошиці, Словацька Республіка) **Гарбульова Любидця**, кандидат історичних наук, доцент (Пряшів, Словацька Республіка); **Доубек Вратислав**, кандидат історичних наук, доцент (Прага, Чеська Республіка); **Коня Петер**, кандидат історичних наук, професор (Пряшів, Словацька Республіка); **Кріль Михайло Михайлович**, доктор історичних наук, професор (Львів); **Серапіонова Єлена Павлівна**, доктор історичних наук, професор (Москва, Російська Федерація); **Товтин Яна Іванівна**, кандидат історичних наук, доцент (Ужгород); **Шворц Петер**, кандидат історичних наук, професор (Пряшів, Словацька Республіка); **Шніцер Ігор Омелянович**, кандидат історичних наук, доцент (Ужгород).

Упорядник: І. М. Ліхтей

Рецензенти: *Адам Ян* – кандидат історичних наук, доцент Інституту історії Філософського факультету Пряшівського університету у Пряшеві (Словацька Республіка).

Віздал Маріан – кандидат історичних наук, доцент Інституту історії Філософського факультету Пряшівського університету у Пряшеві (Словацька Республіка).

Рекомендовано до друку на засіданні Комісії істориків України і Словаччини (протокол № 3 від 2 липня 2016 р.).

ISBN 978-617-596-053-0 (серія)
ISBN

© Центр історичних студій з
богемістики і словакістики ДВНЗ
“УжНУ”, 2016
© Автори статей, 2016
© Ліхтей І. М. упорядкування, 2016

ЗМІСТ

СТАТТІ	7
<i>Павло Пеняк. Йозеф Скутіл та вивчення кам'яного віку Закарпаття</i>	7
<i>Litviaková Zuzana. The find of barrel-shaped vessel from bronze age settlement in Hoste (sw Slovakia) and its context</i>	14
<i>Ярослав Андрусак. Вплив реформаційного руху на політичні відносини в Чеському королівстві за правління Людовіка II Ягеллона</i>	30
<i>Віктор Мельник. Чесько-німецький етнополітичний конфлікт в середині ХХ століття</i>	42
Матеріали Міжнародної наукової конференції “Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам'ять”	71
<i>Степан Віднянський. Світ напередодні Другої світової війни: історіографічні інтерпретації початку війни</i>	71
<i>Іван Боровець. Березнева криза 1939 року та проголошення незалежності Словацької держави</i>	81
<i>Ігор Ліхтей. Дипломатичний дискурс радянсько-словацьких відносин у 1939–1941 роках</i>	100
<i>Юрій Данилець. Канонічні проблеми православної церкви на Закарпатті та в Східній Словаччині напередодні та в роки Другої світової війни</i>	118
<i>Олександр Лисенко. Український чинник на початковому етапі Другої світової війни</i>	134
<i>Валерій Грицюк. Підготовка та проведення наступальної операції Українського фронту у вересні 1939 року</i>	147
<i>Тетяна Пастушенко. Початок Другої світової війни у спогадах жителів Закарпаття: за матеріалами усноїсторичних проєктів</i> ...157	

РЕЦЕНЗІЇ	171
<i>Kónyiová Annamária. Kapitoly k dejinám reformovanej cirkvi na Východnom Slovensku. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej university, 2015. – 164 s. (Ігор Ліхтей)</i>	171
<i>Rovenský Jozef – Vitek Peter – Harbuľová Ľubica – Vajó Július – Čech Pavel – Bernadič Marián. Ruskí a ukrajinskí lekári v Česku a na Slovensku. – Bratislava: Slovak Academic Press, 2016. – 75 s. (Ігор Ліхтей)</i>	172
<i>Петрушенко О. Ф., Мельник В. М. Українці та українська мова у Словаччині. – Вінниця: Друкарня Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, 2016. – 40 с. (Ігор Ліхтей)</i>	175
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	178

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ДИСКУРС РАДЯНСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ ВІДНОСИН У 1939-1941 РОКАХ

Ігор ЛІХТЕЙ (Ужгород, Україна)

Ліхтей Ігор. Дипломатичний дискурс радянсько-словацьких відносин у 1939-1941 роках; 13 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 24; мова українська.

Резюме. У статті висвітлено передумови, хід і наслідки встановлення в 1939 р. дипломатичних відносин між Радянським Союзом (СРСР) і Словацькою республікою, яка перебувала під протекторатом гітлерівської Німеччини. Висвітлено також основні аспекти культурних та економічних контактів між СРСР і Словацькою республікою, які мали місце в 1940-му та в першій половині 1941 р. Їх припинення пов'язане з нападом Німеччини на СРСР. Адже Словацька республіка вступила у війну проти СРСР на боці нацистської Німеччини.

Ключові слова: Словаччина, Словацька республіка, СРСР, радянсько-словацькі відносини, Центральна Європа, Г. М. Пушкін, Ф. Дюрчанський, Ф. Тісо.

На початку весни 1939 р. завершилася чехословацька політична криза. Під тиском Німеччини 14 березня 1939 р. Словацький сейм проголосував за незалежність Словаччини. Одночасно Угорщина розпочала воєнні дії проти автономної Карпатської України. Президент Чехо-Словацької республіки (так вона стала називатися після Мюнхенської угоди) Еміль Гаха (1872-1945), “запрошений” разом з міністром закордонних справ Франтішком Хвалковським (1885-1945) до Берліна, де був змушений підписати заяву з проханням до Адольфа Гітлера взяти чеський народ під захист Німецької імперії [6, с. 403; 19, с. 71]. Вранці 15 березня 1939 р. німецькі війська вступили на територію Чехії й Моравії. Наступного дня в окуповану Прагу прибув А. Гітлер. Він заявив про включення чеських земель до складу Німеччини як

“протекторат Чехії й Моравії” [2, с. 16; 6, с. 404]. В такий спосіб фактично і було ліквідовано Чехословацьку державність, що проіснувала двадцять років.

Радянський Союз (СРСР) відразу ж засудив загарбницький характер політики Гітлера в Центральній Європі. Вже 18 березня 1939 р. нарком закордонних справ СРСР Максим Литвинов (1876–1951) надіслав послу Німеччини в Москві графу Фрідріху фон Шуленбургу (1875–1944) ноту протесту¹. У ній окупація Чехії німецькими військами й подальші дії гітлерівського уряду було визнано свавільними, насильницькими, агресивними. Подібні звинувачення в тексті документу містилися і стосовно зміни статусу Словаччини, яка мала підпорядкуватися Німецькій імперії, що не підкріплювалося жодним волевиявленням словацького народу [4, с. 607–608].

Того ж дня, тобто 18 березня 1939 р., в газеті “Известия” було опубліковано заяву посла Чехо-Словаччини в СРСР Зденека Фірлінгера (1891–1976) щодо припинення його дипломатичних повноважень [4, с. 606]. Про це він заявив ще під час зустрічі з М. Литвиновим 15 березня 1939 р. Однак після консультацій з колишнім президентом Чехословацької республіки Едвардом Бенешем (1884–1948), який у той час знаходився у США, З. Фірлінгер відмовився від своїх попередніх намірів. У ноті на ім'я М. Литвинова, датованій 23 березня 1939 р., він сповістив радянський уряд про те, що вважає за повинність продовжувати виконувати свої обов'язки далі [5, с. 20–21].

Попри категоричну вимогу Ф. Шуленбурга передати німецькій дипломатичній місії в СРСР функції чехословацького посольства, Москва не заперечувала проти збереження останнього. Радянське керівництво продовжувало визнавати З. Фірлінгера повноважним представником дружньої країни. Щоправда, кількісний склад чехословацького посольства різко скоротився. Це було пов'язано як з матеріальними витратами на його утримання в нових умовах, так і з небажанням багатьох співробітників працювати далі [7, с. 99].

¹ Це була відповідь на ноти Ф. фон Шуленбурга від 16 і 17 березня 1939 р., які сповіщали радянський уряд про включення Чехії й Моравії до складу Німецької імперії. Російська дослідниця В. Мар'їна стверджує, що М. Литвинов вручив ноту німецькому послу 19 березня 1939 р. [7, с. 96]

Така позиція свідчила про те, що Москва не поспішала визнавати Братиславську владу. Її першим дипломатичним кроком був акт № 1 /1939 від 14 березня, яким міністр закордонних справ Фердинанд Дюрчанський (1906–1974) нотифікував проголошення Словацької держави в тогочасних кордонах і висловив сподівання щодо її міжнародного визнання іншими країнами, про що вони мають повідомити братиславський уряд. Невдовзі цю ноту було розіслано міністерствам закордонних справ 45-ти країн [1, с. 308; 22, с. 13]. Як відомо, ще в період Чехословацької республіки сімнадцять країн мали в Братиславі свої консульства. Чимало з них продовжували дипломатичну чинність і після подій 14 березня 1939 р. [16, с. 167]. Однак Радянський Союз на заяву Ф. Дюрчанського (він, до речі, був одночасно й міністром внутрішніх справ) про визнання Словацької держави де-юре відповіді не дав, але, як влучно зауважив сучасний словацький дослідник Антон Грубонь, не сказав Братиславі й однозначного та ультимативного “ні” [3, с. 230]. Втім перехід Підкарпатської Русі під владу Угорщини, а не Німеччини Москва зустріла із задоволенням, адже таким чином було ліквідовано вогнище українського націоналізму [11, с. 183].

Виникнення Словацької держави (з 21 липня 1939 р., після прийняття Конституції, офіційно – Словацької республіки) було побічним результатом нацистської агресії щодо Чехо-Словацької держави [20, с. 13]. Тож з перших днів незалежності вона стала об'єктом гітлерівської калькуляції й одним із найбільш відданих сателітів “третього рейху” [24, с. 122]. Власне патронат Німеччини зіграв певну роль і в утвердженні Словацької держави на міжнародній арені. Тому тільки після підписання радянсько-німецького пакту Молотова-Ріббентропа про ненапад від 23 серпня 1939 р. словацьке питання стало частиною зовнішньої політики СРСР.

Після укладення пакту Молотова-Ріббентропа словацька зовнішня політика припинила розглядати Радянський Союз як уособлення деструктивних сил. Щоправда, ставлення словацьких діячів до більшовизму як політичного режиму не змінилося, однак на СРСР як на могутню державу, що зблизилася з

Німеччиною, вони стали дивитися іншими очима. Підписання радянсько-німецького договору змусило й Москву змінити своє ставлення до ліквідації Чехо-Словаччини та виникнення Словацької республіки, що в середині вересня 1939 р. проявилось в бажанні встановити з останньою дипломатичні контакти [22, s. 21].

У визначенні мотивів такого кроку з боку Москви аргументація, через відсутність відповідних документів, має радше гіпотетичний, аніж стверджувальний характер. Можливо, це було зроблено під тиском Німеччини. Не є виключенням і припущення наявності факту власної ініціативи радянського уряду як доказу добрих намірів. Російський історик Валентина Мар'їна зауважує, що, встановлюючи дипломатичні відносини зі Словацькою республікою, Радянський Союз не хотів допустити зміцнення впливу нацистської Німеччини в цій маріонетковій слов'янській країні. Проте, на думку дослідниці, такий аргумент був другорядним і випливав із головного. А саме: зближення з Німеччиною диктувало СРСР новий підхід до чехословацького питання [7, с. 111]. Згодом дослідниця розвинула свої погляди, наголосивши, що встановлення дипломатичних відносин зі Словацькою республікою Москва вважала вигідним кроком і що це “було заявкою на активізацію радянської політики в південно-східній Європі, за Карпатами, на Балканах” [9, с. 258].

Зі словацького боку прихильниками зближення з СРСР були міністр Ф. Дюрчанський та група молодих політиків. Ця так зв. “група Дюрчанського” сподівалася, як вважають сучасні словацькі дослідники, зі встановленням дипломатичних відносин з Москвою не лише зміцнити міжнародні позиції Словацької Республіки, але, за можливості, також подолати односторонню орієнтацію країни на Німеччину [3, с. 230; 22, s. 22]. На думку ж В. Мар'їної, високоосвічений і амбітний, але малодосвідчений у політиці міністр Ф. Дюрчанський, який мав значний вплив на Й. Тісо, разом з групою молодих політиків плекав ілюзії з приводу того, що Словацька держава, яка виникла з милості Німеччини, зможе досягнути певної самостійності і вистояти, використовуючи традиційну для Східної Європи тактику лаві-

рування між СРСР та Німеччиною, які прагнули закріпитися в цьому регіоні [9, с. 258].

Так чи інакше, але саме з ініціативи Ф. Дюрчанського словацький посол у Берліні Матуш Чернак (1903–1955) зробив безпосередній крок для перегляду радянської “політики бездіяльності” щодо Словаччини. З цією метою 14 вересня 1939 р. він зустрівся з очільником радянської дипломатичної місії в Німеччині Олександром Шкварцевим (1890–?), який негайно інформував Москву про перемовини та вимагав подальших інструкцій. Наступного дня, тобто 15 вересня 1939 р., нарком закордонних справ Вячеслав Молотов (1890–1986) уповноважив О. Шкварцева повідомити М. Чернаку, що Радянський Союз погоджується встановити дипломатичні відносини зі Словаччиною [3, с. 230; 8, с. 299; 12, с. 76; 15, с. 134].

Про таке рішення радянського уряду відразу ж сповістила словацька преса. Офіційна братиславська газета “Slovenská politika” 17 вересня 1939 р., зокрема, інформувала читачів: 16 вересня радянський посол у Берліні О. Шкварцев повідомив словацькому представнику М. Чернаку рішення Раднаркому й наркома закордонних справ В. Молотова про те, що СРСР “визнав Словацьку республіку де-юре і де-факто й хоче налагодити з нею дипломатичні стосунки” [23, с. 1].

Заслуговує на увагу той факт, що ще 20 травня 1939 р. словацький уряд ухвалив рішення, яке передбачало відкриття у столицях провідних країн та деяких містах посольств, консульств і почесних консульств. Зокрема словацьке посольство у Варшаві, крім Польщі, мало опікуватися ще й Росією, а в Москві планувалося відкрити консульство. Однак, з огляду на радянсько-німецький пакт Молотова-Ріббентропа, очільники словацького уряду переглянули деякі положення свого рішення від 20 травня 1939 р. В результаті, 4 жовтня 1939 р. було винесено ухвалу, в якій, серед іншого, передбачалося відкриття у Москві вже словацького посольства. Його територіальна чинність мала охоплювати Росію, Фінляндію, Латвію й Естонію [16, с. 170–171].

З визнанням Словацької республіки радянське керівництво по суті де-факто відмовилося від своїх позицій, декларованих 18

березня 1939 р. Встановлення дипломатичних відносин зі Словаччиною не перешкоджало, однак, Сталінові ще деякий час вести подвійну гру. Через три дні після визнання Словацької республіки Радянським Союзом його представник Іван Майський (1884–1975) зустрівся в Лондоні з Е. Бенешем і той пообіцяв передати СРСР Підкарпатську Русь [22, s. 22].

Спроби З. Фірлінгера переконати компетентних осіб з оточення В. Молотова в “небажанні психологічного впливу визнання Словаччини” успіху не мали [18, s. 309]. Москва й Братислава готувалися до обміну дипломатів. Звістку про це радісно зустріли члени Словацької компартії. Так, у донесенні президії поліцейського управління Братислави Міністерству внутрішніх справ від 19 жовтня 1939 р. наголошувалося, що на цьому тижні повинен прибути дипломатичний представник СРСР і місцеві комуністи хочуть влаштувати йому урочисту зустріч [5, с. 49]. Незрозуміло, однак, у який спосіб Словацька компартія могла це зробити. Адже згадана політична структура, яка утворилася в травні 1939 р. внаслідок організаційного оформлення у Словаччині відповідної секції Комуністичної партії Чехословаччини (що на той час знаходилася в екзилі), діяла нелегально.

Насправді ж прибуття до Братислави радянської дипломатичної місії дещо затягнулося. Бо тільки 1 грудня 1939 р. Рада Народних Комісарів прийняла постанову про відкриття Повноважного Представництва СРСР у Словаччині та про затвердження його штатів. За чисельністю воно було досить велике як для того часу й нараховувало понад 100 співробітників [10, с. 19]. Офіційним представником Радянського Союзу в Братиславі було призначено Георгія Максимовича Пушкіна (1909–1963) [13, s. 22].

Прагнення міністра закордонних справ Ф. Дюрчанського обмежити німецький вплив проявилось й у визначенні кандидатури першого очільника словацького представництва в Москві. Ним став Франьо Тісо, родич президента Словацької республіки Й. Тісо. Цей факт із задоволенням використовувала угорська дипломатія, намагаючись дискредитувати в очах німців Й. Тісо як “сім’янина” й “прихильника більшовиків”. Не

надто довіряла Ф. Тісові й німецька імперська служба безпеки (*Reichssicherheitsdienst, RSD*). Вона вважала його “переконливим філосемітом”, політично “вираженим панславистом і недругом німців”. Однак згадані фактори не вплинули на вибір Ф. Дюрчанського і вже 11 грудня 1939 року Ф. Тісо прибув до Москви [3, с. 231; 12, с. 80; 15, с. 141; 22, с. 22]

В такій ситуації не могло бути й мови про збереження чехословацького посольства, і 14 грудня 1939 р. його ліквідували. З цього приводу завідувач відділом Наркомату закордонних справ СРСР повідомив З. Фірлінгеру, що радянське керівництво не може далі визнавати його дипломатичні функції. Проте чехословацькому представнику та співробітникам посольства з сім'ями пропонувалося залишитись у Москві на правах приватних осіб [18, с. 319].

Уже в перші дні свого перебування в Москві Ф. Тісо нав'язав тісний контакт з німецьким посольством і спочатку навіть частину дипломатичної пошти для Братислави надсилав посередництвом німецького кур'єра, послугами якого користувалися й деякі інші посольства. Відправлені матеріали потрібно було передати у словацьке посольство в Берліні, а вже звідти їх переправляли у Братиславу, в міністерство закордонних справ. Тим часом Москва звернулася до президента Словацької республіки Й. Тісо з проханням надати для Г. М. Пушкіна агреман, і 15 грудня 1939 р. отримала згоду на його акредитацію в Братиславі. Тож офіційні дипломатичні контакти між СРСР і Словацькою республікою було розпочато.

Невдовзі Ф. Тісо зустрівся з чільними представниками закордонної політики та уряду СРСР. Так, 21 грудня 1939 р. словацького посла прийняв голова Ради народних комісарів В. Молотов. Відтак 23 грудня 1939 р. Ф. Тісо побував з візитом у заступника народного комісара закордонних справ Володимира Потьомкіна (1874–1946). А вже 25 грудня 1939 року, тобто на Різдво за Григоріанським календарем (радянська влада християнських свят не визнавала) відбулося офіційне вручення вірчих грамот словацького представника заступникові голови Президії Верховної ради СРСР Олексію Бадаєву (1883–1951). Вод-

ночас Ф. Тісо став вимагати від Братислави не допускати в пресі та публічних висловлюваннях різких нападок на СРСР, бо це може зашкодити розвитку радянсько-словацьких взаємин. Братиславська ж влада розглядала їх важливість не лише з міжнародної точки зору, але й у плані економічного зиску. Адже Радянський Союз міг бодай частково компенсувати втрати від вигідних контрактів у Західній Європі, де на той час уже годі було сподіватися на якусь серйозну господарську співпрацю, не кажучи вже про налагодження надійних політичних контактів [8, с. 302; 12, с. 80–81; 15, с. 142; 22, с. 22].

Зі свого боку СРСР теж був зацікавлений в активізації двосторонніх відносин зі Словацькою республікою. Після встановлення дипломатичних відносин Раднарком здійснив деякі заходи, спрямовані на розвиток економічних і культурних зв'язків зі Словаччиною. У січні 1940 р. справою престижу Словацької держави стала інавгурація ректора Словацького університету в Братиславі – прем'єр-міністра Войтеху Туки (1880–1946). З цієї нагоди до Братислави прибула делегація радянських учених, яку очолював голова Всесоюзного комітету у справах вищої школи РНК СРСР Сергій Васильович Кафтанов (1905–1978). Він народився в Україні, зробив досить успішну партійну кар'єру і прославився боротьбою з “ворожими” напрямками в науці, передусім з генетикою.

До складу делегації входили: 1) член Всесоюзного комітету у справах вищої школи РНК СРСР, професор С. А. Новиков; 2) професор Московського університету, відомий математик Андрій Миколайович Колмогоров (1903–1987); 3) професор Ленінградського університету, знаний фахівець з анатомії, гістології та ембріології Дмитро Іванович Дейнека (1875–1954), родом з України; 4) професор Московського університету, провідний географ і ґрунтознавець Дмитро Гермогенович Віленський (1892–1960), родом з України; 5) професор Московського інституту історії, філософії та літератури Олександр Михайлович Єголін (1896–1959) [12, с. 82; 15, с. 143]. Останній, до речі, не вніс помітного вкладу в науку і залишив по собі недобру пам'ять гоніннями на радянських письменників за вільнодумство.

У 1955 р. О. М. Єголін, разом з кількома партійними ідеологами, став фігурантом сексуального скандалу, за що поплатився кар'єрою.

Радянська делегація перебувала у Словаччині протягом 13–23 січня 1940 р. Вона взяла участь в урочистостях з нагоди вступу на посаду ректора Словацького університету в Братиславі В. Туки, які відбулися 14 січня 1940 року. На відміну від інших закордонних гостей, радянські представники не були присутні на богослужбах, що проходили на честь інавгурації ректора, натомість відвідали університетську бібліотеку і приділили чимало часу знайомству зі столицею Словацької республіки. Крім того, радянські вчені здійснили поїздку країною, оглянули медичні заклади, інтернати, середні спеціальні та народні школи [5, s. 63 – 64; 6, s. 406; 12, s. 82; 15, s.]. При цьому їх супроводжував словацький посол Ф. Тісо, який упродовж січня-лютого 1940 року знаходився у Братиславі. Делегація провела також перемовини з багатьма словацькими політичними й науковими діячами.

Для Москви перебування радянської наукової делегації у Словаччині було першою можливістю отримати безпосередню інформацію про країну, куди невдовзі мав вирушити виконувати свої дипломатичні функції представник СРСР Г. М. Пушкін. Тож після повернення в Москву С. В. Кафтанов підготував об'ємний (27 сторінок) звіт про цю поїздку. Уже у вступній частині він наголосив, що у Словаччині їх прийняли добре. Перебіг самої інавгурації С. В. Кафтанов описав дуже стисло, натомість звернув увагу на кілька моментів, які свідчать про прагнення словаків нав'язати тісні контакти з Радянським Союзом у сфері науки й культури. Зокрема очільник делегації пише про те, що посол Ф. Тісо та професори Братиславського університету просили його організувати відправку з Москви у Словаччину підручників для вищих шкіл. На думку С. В. Кафтанова, це сприятиме розвитку радянсько-словацьких культурних контактів, причому навіть німці не мають підстав для обурення, бо вони самі прийняли такі підручники з Москви [3, с. 234; 12, s. 82–83; 15, s. 144].

У своєму звіті С. В. Кафтанов звертає увагу і на деякі характерні риси політичного мислення у Словаччині на початку 1940 р. Насамперед він наголошує на сильних антинімецьких настроях словаків, які проявилися і під час інавгурації В. Туки. Так, увечері 14 січня 1940 р., після офіційного прийому у прем'єр-міністра і нового ректора В. Туки, зарубіжні делегації, згідно з програмою святкувань, побували в Національному театрі на опері М. Мусоргського "Хованщина". Цей твір, написаний за мотивами російської історії, було поставлено з таким виразним національним акцентом, що обурений німецький посол Г. Бернард покинув театр, не дочекавшись закінчення опери [3, с. 234; 8, с. 316–317; 12, с. 83; 15, с. 144].

Ще одним підтвердженням прихильного ставлення словаків до СРСР, вважав С. В. Кафтанов, були відвідини радянською делегацією поселення Вайнори (нині – територія Братислави), де місцеве населення співало давні російські пісні, а словацький посол Ф. Тісо їм підспівував [12, с. 83]. Отже, як впливає з наведених С. В. Кафтановим фактів, частина словацьких політичних діячів дійсно покладала певні надії на СРСР задля зміцнення державності. До таких належали, передусім, Ф. Дюрчанський та Ф. Тісо.

Нарешті, 2 лютого 1940 р., до виконання своїх дипломатичних обов'язків у Братиславі приступив Г. М. Пушкін. Для молодого радянського дипломата, якому на той час виповнилося тридцять років, це був початок службової кар'єри за кордоном, а тому він з невичерпною енергією розпочав знайомство з чільними представниками словацької політичної сцени. Упродовж перших тижнів свого перебування в Братиславі Г. М. Пушкін провів перемовини з президентом Й. Тісо та міністром Ф. Дюрчанським. Вони поставилися до нього прихильно. Г. М. Пушкін так само справив позитивне враження на Й. Тісо. Як католицькому священику Й. Тісо імпонувало те, що радянський представник не поведився ані як ортодоксальний комуніст, ані як атеїст [3, с. 231; 8, с. 303].

Щоправда, Г. М. Пушкін досить швидко усвідомив, наскільки глибокими можуть бути словацькі симпатії до СРСР: активна

підтримка конструктивної співпраці в економічній, культурній і, частково, в політичній сферах, але рішуча протидія спробам Радянського Союзу домогтися значного впливу в цій країні, не кажучи вже про поширення більшовицької ідеології. Тож він пообіцяв Й. Тісо та Ф. Дюрчанському не вести на теренах Словаччини комуністичної пропаганди і як підтвердження своїх намірів навіть сказав кілька фраз церковнослов'янською мовою [3, с. 231].

В умовах внутрішньополітичних перипетій у Словацькій республіці Г. М. Пушкін відчув своєрідне загравання Ф. Дюрчанського з радянським представництвом. В ході обопільних контактів словацька сторона була більш активним партнером, тоді як Москва не могла дозволити собі значну ангажованість у країні, яка перебувала у сфері впливу німецьких інтересів. З цього приводу Г. М. Пушкін якось занотував у щоденнику, що словаки, мовляв, очікують від нас значно більше, ніж ми можемо їм дати, і в цьому сенсі моя ситуація є досить делікатною [8, с. 305; 13, с. 22; 14, с. 164; 15, с. 154].

На початку березня 1940 р. Ф. Дюрчанський запросив увесь дипломатичний склад німецької та радянської місії на зустріч з провідними співробітниками Міністерства закордонних справ Словаччини. Якраз у той час місцева преса повідомляла про урочистий прийом у Берліні начальника управління пропаганди Словацької республіки Александра Маха (1902–1980). Тож захід, організований Ф. Дюрчанським саме тоді, мав чітко виражений політичний підтекст. Словацький міністр, на думку Г. М. Пушкіна, провів цю зустріч не випадково: він хотів продемонструвати німцям, що відтепер Словаччина має можливість співпрацювати не лише з Німеччиною, але й із Радянським Союзом [13, с. 22; 14, с. 163–164; 15, с. 154].

Наприкінці березня 1940 р., перед від'їздом до Москви в службових справах, Г. М. Пушкін побував у Ф. Дюрчанського. Під час цього візиту міністр переконливо просив радянського представника про сприяння у справі зміцнення міжнародного становища Словацької держави. Дуже важливо, наголошував Ф. Дюрчанський, якби Словацьку республіку визнали при-

балтійські країни, Фінляндія, Туреччина, Іран та інші держави. Підтримку з боку СРСР словацький міністр уявляв таким чином, аби радянські дипломати, акредитовані в цих країнах, позитивно висвітлювали ситуацію у Словаччині [13, s. 22; 14, s. 164; 15, s. 155].

У травні 1940 р. в словацькій пресі та в передачах на місцевому радіо досить активно стали поширюватися висловлювання про дружню російську країну. Це було пов'язано з перебуванням в СРСР на урочистостях 1 травня 1940 р. з приводу заснування Московського університету делегації словацьких учених, яку очолював міністр шкільництва і національної освіти Йозеф Сівак (1886–1959). Запрошення до Москви було виявом ввічливості, відповіддю на сердечний прийом радянських гостей у січні 1940 року під час інавгурації прем'єра В. Туки на ректора Словацького університету. В рамках університетських урочистостей у Москві увечері 10 травня 1940 р. відбулася досить довга аудієнція Й. Сівака у В. Молотова в Кремлі, на якій був присутній і Й. Тісо. Словацькі діячі вважали відвідини Москви зручною нагодою привернути увагу до своєї країни [13, s. 22–23; 14, s. 165; 15, s. 157–160].

Як відзначають сучасні дослідники, у першій половині 1940 року в словацько-радянських відносинах домінували два напрямки – геополітичний та економічний [3, с. 233; 8, с. 304; 9, с. 258].

У геополітичному плані словаки, зокрема, очікували від Москви підтримки в питанні щодо територіальних претензій до Угорщини. Йшлося про повернення територій, які відійшли до Угорщини внаслідок Першого Віденського арбітражу у листопаді 1938 р. (південна частина Словаччини), а також були захоплені цією країною у березні 1939 р., тобто під час розчленування Чехословаччини і створення Словацької держави (східна частина Словаччини). Найбільшу активність у цьому питанні знову ж таки проявляв Ф. Дюрчанський. Весною 1940 р. у розмові з Г. М. Пушкіним він наполегливо відстоював думку про важливість приєднання до Радянського Союзу Карпатської України. Адже тоді Словацька Республіка мала б спільний кордон

з СРСР, що, на думку Ф. Дюрчанського, сприяло б ослабленню німецького впливу на внутрішні справи його країни та обмежило б територіальні зазіхання Угорщини. Крім Ф. Дюрчанського, подібні бажання висловлювало й чимало інших словацьких політичних діячів. У той час Г. М. Пушкінові часто задавали питання: “Коли ви (тобто СРСР – І. Л.) вже захопите Карпатську Україну?”. Однак тоді це питання Москва, мабуть, не вважала актуальним [3, с. 233; 8, с. 305 – 307; 9, с. 258; 11, с. 185 – 186; 13, с. 23; 15, с. 166–167].

Заслуговує на увагу інформація з листа Г. М. Пушкіна до Народного комісаріату закордонних справ СРСР від 21 грудня 1940 р. Тут повідомляється про сильні прорадянські настрої у Східній Словаччині, де проживає близько 180 тисяч русинів. Радянський дипломат відзначає, що за своїм соціальним складом це, в основному, селяни, і вони заселяють регіон, який називається Пряшівська Русь. Донедавна, пише Г. М. Пушкін, їхні лідери активно виступали на сторінках преси та в парламенті з вимогами забезпечити русинам право налагоджувати культурні зв'язки із Радянським Союзом, однак із посиленням у країні авторитарного режиму вони припинили.

Найкраще, на думку Г. М. Пушкіна, настрої русинів характеризують їхні представники, які приходять у радянське консульство. Так, якось прибула делегація одного із сіл Східної Словаччини (якого саме – не вказано, лише зазначено, що десь з-під Михайлівців) з проханням надати радянське громадянство всім його жителям у кількості 42 родин. При цьому сільські уповноважені передали заяви з підписами всіх своїх односельчан та їхніми фотографіями. А на днях, продовжує далі Г. М. Пушкін, у радянське консульство в Братиславі прибула група молодих хлопців-русинів, які також хотіли отримати радянське громадянство. Коли ж консул їм сказав, що питання про надання громадянства СРСР вирішується досить довго (не менше року), то вони відмовилися подавати заяви, бо, мовляв, побачать Червону Армію набагато раніше цього терміну [5, с. 94–95]. Це свідчить про те, що русини Східної Словаччини покладали великі надії на швидкий прихід Червоної Армії. На превеликий жаль,

вони, очевидно, не усвідомлювали, наскільки підступним і жорстоким є радянський режим і його репресивний апарат.

В економічному плані вже в січні 1940 р. Словацька республіка уклала з Радянським Союзом торгову угоду про експорт 110 000 метрів кабелю на суму 130 000 доларів [17, s. 24]. Відтак обидві сторони розпочали роботу над розширеним торговим договором. Перемовини з цього приводу тривали протягом усього 1940 року, але йшли дуже мляво [10, с. 21].

Слід, однак, відзначити, що можливість активної співпраці Словаччини з СРСР гальмували два фактори. По-перше, антикомунізм братиславської влади, який особливо виразно став проявлятися після того, як у липні 1940 р. на вимогу Німеччини було усунуто з усіх посад Ф. Дюрчанського і міністром закордонних справ став германофіл прем'єр В. Тука. По-друге, інтриги, що плів угорський уряд, вбачаючи у словацько-радянських відносинах зручну зброю, з допомогою якої можна здобути прихильність Берліна.

Вже наступного дня, після того, як В. Тука став міністром закордонних справ, словацьке дипломатичне представництво в Москві отримало депешу, в якій наголошувалося, що у внутріполітичному житті Словаччина переходить до національного соціалізму, відкидаючи повністю комунізм. Аби це ще більше підсилити, В. Тука наказав поліції оточити й ізолювати від зовнішнього світу радянське представництво у Братиславі та перешкоджати його діяльності. Запопадливість В. Туки зайшла так далеко, що зрештою його були змушені стримувати навіть німецькі дипломати. Врешті-решт піти на поступки йому довелося з огляду на перемовини щодо торгового договору з СРСР, до укладення якого проявляло інтерес чимало словацьких підприємців [21, s. 185].

Нарешті 6 грудня 1940 р. Радянський Союз і Словаччина підписали договір про торгівлю та судноплавство. На його основі було також укладено Угоду про товарообіг і платежі та засновано Радянську Торгову Місію в Братиславі [5, с. 101–102]. Цим самим СРСР намагався послабити економічну залежність Словаччини від нацистської Німеччини.

Для першого року дії договору про торгівлю та судноплавання загальний товарообіг окреслювався сумою 4 800 тис. американських доларів. Радянський Союз здійснював постачання бавовни, зернових культур, фосфатів та інших товарів. Зі Словаччини надходили кабель, електродвигуни, сталеві труби, пряжа [5, s. 102]. Такій торгівлі не протидіяли навіть німці, які з цього також мали зиск. Щоправда, на поставки стратегічних та військових виробів до СРСР, як, до прикладу, артилерійських запалів, потрібно було отримати спеціальний дозвіл з Берліна [21, s. 185]. Протягом першої половини 1941 р. було виконано тільки незначну частину запланованого. У той час шаленими темпами відбувалося перетворення Словаччини у важливий “плацдарм” для реалізації гітлерівських планів нападу на Радянський Союз. З Москви було відкликано Ф. Тісо. Замість нього новим дипломатичним представником Словаччини в СРСР став Ю. Шимко, який прибув до Москви 2 червня 1940 р. Та вже 22 червня 1941 р., тобто в день нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, словацький уряд припинив з ним дипломатичні відносини.

Наступного дня, тобто 23 червня 1941 р., Словаччина оголосила СРСР війну, про що Ю. Шимко сказав у розмові з В. Молотовим. Тоді ж у Братиславі біля театру зібрався натовп людей. Серед них був начальник управління пропаганди Словацької республіки Тідо Йозеф Гашпар (1893–1972) та лідер словацьких німців Франц Кармазин (1901–1970). Озброєний камінням і залізними ломачами натовп підійшов до будівлі радянської дипломатичної місії, щоб продовжити розпочатий 22 червня погром [5, с. 143; 8, с. 322; 9, с. 258 – 259]. У такий спосіб завершилося прагнення Радянського Союзу обмежити вплив німецького протекторату в Словаччині, а разом з тим утвердитися за Карпатами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровець І. Словацька держава 1939–1945 рр. у системі міжнародних відносин / Іван Боровець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 20: Міжвідом-

- чий збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Віднянського Степана Васильовича / В. о. відп. редактора А. Ю. Мартинов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 307-328.
2. Ворачек Э. 15 марта 1939 г. / Э. Ворачек // Политический кризис 1939 г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР. – С. 15-25.
 3. Грубонь А. Словацко-советские отношения в 1939-1941 гг. / Антон Грубонь // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік. Выпуск 11 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2016. – С. 227-238.
 4. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Том 3 (июнь 1934 г. – март 1939 г.). – М.: Наука, 1978. – 647 с.
 5. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. – Том 4. – Книга первая (март 1939 г. – декабрь 1943 г.). – М.: Наука, 1981. – 424 с.
 6. Ліхтей І. З історії радянсько-словацьких дипломатичних відносин (1939-1941 рр.) / І. Ліхтей // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича 7 жовтня 1997 року. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 403-408.
 7. Марьина В. СССР и чехословацкий вопрос. 1939 год / В. Марьина // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940). – М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР. – С. 95-129.
 8. Марьина В. В. Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939-1945 гг. – Книга 1. 1939-1941 гг. / Валентина Владимировна Марьина – М.: Индрик, 2007. – 448 с.

9. Марьина В. В. Словакия периода Второй мировой войны в документах российских архивов / В. В. Марьина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 256–263.
10. Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы накануне нападения Германии на СССР (сентябрь 1940 – июнь 1941 гг.) // Советское славяноведение. – 1991. – № 4. – С. 3–23.
11. Пеганов А. О. Словацко-венгерские отношения в зеркале германо-советского противостояния в 1939–1941 гг. / А. О. Пеганов // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 7. / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск: БГУ, 2012. – С. 183–191.
12. Čierna-Lantayová D. Politické úvahy a súvislosti pri nadviazaní diplomatických stykov medzi Slovenskom a Sovietskym zväzom roku 1939. / Dagmar Čierna-Lantayová // Historické štúdie 37. Ročenka Historického ústavu. – Bratislava 1996. – S. 69–89.
13. Čierna-Lantayová D. Slovensko očami ruského vyslanca / Dagmar Čierna-Lantayová // Historická revue. Časopis o dejinách spoločnosti. – 1998. – Ročník IX. – Čís. 9. – S. 22–23.
14. Čierna-Lantayová D. Ruský factor v geopolitických úvahách o Slovensku (august 1939 – február 1941) / Dagmar Čierna-Lantayová // Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí. Zborník referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15–16 októbra 2002. – Bratislava, 2003. – S. 157–171.
15. Čierna-Lantayová D. Tradícia a dejiny. Vybrané otázky zo slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934–1949) / Dagmar Čierna-Lantayová. – Bratislava: TYPOSET print, spol. s r. o., 2009. – 270 s.
16. Holák M. Vznik ministerstva zahraničných vecí prvej Slovenskej republiky z dôrazom na personálne otázky / Martin Holák // Historický zborník 14. – 2004. – Č. 1. – S. 167–174.
17. Ďurica M. S. Slovenská republika 1939–1945. Vznik a trvanie prvého slovenského štátu 20. storočia / Milan S. Ďurica. – Bratislava: LÚČ, 1999. – 94 s.

18. Fierlinger Zd. Ve službách ČSR: paměti z druhého zahraničního odboje. Díl první / Zdeněk Fierlinger. – Praha: Dělnické nakladatelství, 1947. – 352 s.
19. Kadlec V. Podivné konce našich prezidentů / Vladimír Kadlec. – Hradec Králové: Kruh, 1991. – 336 c.
20. Kamenec I. Hektické mesiace slovenských dejín / Ivan Kamenec // Historická revue. Vedecko-populárny časopis o dejínach. – 2012. – Ročník XXIII. – Číslo 3. – S. 6–13.
21. Lipták L. Slovensko v 20. storočí / Ľubomír Lipták. – 2. vyd. – Bratislava: Kalligram, 1998. – 376 s.
22. Petruf P. Zahraničná politika Slovenskej republiky / Pavol Petruf // Historické štúdie 38. Ročenka Historického ústavu. – Bratislava 1997. – S. 7–41.
23. Rusko nás uznalo // Slovenská politika. – 1939. – Roč. XX. – 17 septembra. – S. 1.
24. Škorvánek S. Nacionálosocialistická politika a Slovensko 1939–1945 (Základné tendencie mocenského vplyvu) / Stanislav Škorvánek // Stredná a juhovýchodná Európa – sondy do vývoja v štyridsiatych rokoch. – Bratislava: Historický ústav SAV, 1992. – S. 121–143.

Diplomatic discourse of Soviet – Slovak relations in 1939–1941

Ihor Likhtey (Uzhhorod, Ukraine)

Summary. The article highlights the preconditions, course and consequences of the establishment in 1939 of diplomatic relations between the Soviet Union (USSR) and the Slovak Republic, which was under the protectorate of Nazi Germany. Also it deals with the basic aspects of cultural and economic contacts between the USSR and Slovak Republic, which took place in 1940 and the first half of 1941. Their termination has been connected with Germany attacking the USSR, as Slovak Republic joined the war against the Soviet Union on the side of Nazi Germany.

Key words: Slovakia, Slovak Republic, the USSR, Soviet – Slovak relations, Central Europe, H. M. Pushkin, F. Diurchanskyy, F. Tiso.